

*Шинкаренко Т. І.**

ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ НОВОЇ МОДЕЛІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНОЇ СТРАТЕГІЇ УКРАЇНИ

В статті висвітлюються передумови формування нової євроінтеграційної стратегії України в контексті внутрішньополітичних та зовнішньополітичних змін, зокрема з огляду на реалізацію ініціативи Східного партнерства.

Ключові слова: *Східне партнерство, європейська інтеграція, євроінтеграційна стратегія України, Європейська політика сусідства, Європейський Союз, зовнішня політика.*

В статье освещаются предпосылки формирования новой евроинтеграционной стратегии Украины в контексте внутривнутриполитических и внешнеполитических изменений, в частности под углом зрения реализации инициативы Восточного партнерства.

Ключевые слова: *Восточное партнерство, европейская интеграция, евроинтеграционная стратегия Украины, Европейская политика соседства, Европейский Союз, внешняя политика.*

This article highlights preconditions of formation of new Ukrainian strategy of the European integration in the context of internal and external political changes taking into consideration implementation of the Eastern Partnership.

Key words: *the Eastern Partnership, the European integration, Ukrainian strategy of the European integration, the European Neighborhood Policy, European Union, external policy.*

Європейський вибір України був визначений у початковий період формування основ її зовнішньої політики на початку 90-х рр. Водночас, поставивши амбітну мету набуття повноправного членства в ЄС, Україна погодилась на підписання з ЄС Угоди про партнерство та співробітництво (УПС), яка мала обмежений характер і не відрізнялась від УПС, укладених з іншими колишніми республіками СРСР. Обмежений характер УПС призвів до того, що на момент її ратифікації в 1998 р. динаміка нарощування відносин ЄС з Україною була майже вичерпана. У відносинах України та ЄС намітилася стагнація, викликана розбіжностями в оцінці та відношенні сторін до перспектив взаємної співпраці. В експертному середовищі як в Україні, так і в ЄС ставала поширеною думка, що УПС стала гальмом розвитку двостороннього співробітництва, яке вийшло за рамки угоди.

В 90-х рр. перспективи співпраці з ЄС в Україні оцінювались досить оптимістично, про що свідчили зовнішньополітичні цілі, які ставилися Україною. Так, у Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу, затвердженій Указом Президента України від 11 червня 1998 р., було визначено пріоритети виконавчої влади України на період до 2007

* доцент кафедри міжнародних організацій та дипломатичної служби Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, кандидат історичних наук

р., протягом якого передбачалось створити передумови для повного вступу України в ЄС. Указом Президента України від 14 вересня 2000 р. була затверджена Програма інтеграції України до ЄС, в якій були визначені етапи руху України до членства в ЄС: членство в СОТ; входження України в ЄАВТ і ЄЕЗ; створення зони вільної торгівлі Україна – ЄС; набуття статусу асоціації з ЄС. Отже Україна прагнула вивести двостороннє співробітництво на рівень інтеграції і перевести відносини партнерства у відносини асоціації.

В Європі ж настійливе бажання українських політиків бачити в стратегії ЄС щодо України такі категорії, як асоціацію з ЄС або «повноправне» членство розцінювалось як вияв нерозуміння змісту подій, нічим не підкріплений і контрпродуктивний політичний ідеалізм. Спільна позиція країн ЄС щодо України в 90-х рр. зводилась до підтримки розвитку демократії і економічного реформування, поглиблення економічної взаємодії.

Асиметрія у підходах України і ЄС щодо кінцевої мети розвитку взаємовідносин виникла внаслідок розбіжностей щодо розуміння сутності євроінтеграції. Українська сторона вважала європейську перспективу локомотивом внутрішніх реформ, чинником економічної і політичної стабільності, засобом утвердження власної європейської ідентичності. За висловом українського дипломата К.Єлисеєва, «європейська інтеграція – це обруч, який стягує воедино строкату і розколоту українську політику» [1]. Ідея євроінтеграції схвалюється більшістю населення і політичних сил України, отже це один з небагатьох елементів зовнішньополітичного національного консенсусу. Надання перспективи членства посилює консолідацію українського суспільства навколо євроінтеграційного вектору, що має важливе значення з огляду на регіональні розбіжності щодо пріоритетних напрямів зовнішньої політики.

Функціонери ЄС, навпроти, переконані, що членство чи його перспектива не є передумовою внутрішніх реформ потенційних кандидатів. Враховуючи досвід переговорів ЄС з країнами ЦСЄ, можна говорити про спільну позицію, згідно з якою вступ до ЄС є не початком, а завершенням процесу наближення до ЄС. Отже, перехід країн-кандидатів у категорію повноправних членів обумовлюється повною адаптованістю до норм і процедур, якими керується у своїй діяльності Євросоюз.

Україна, активно претендуючи впродовж багатьох років на членство в ЄС, не збільшувала кількість і вагу аргументів, які б наближали таку перспективу. За роки незалежності Україні не вдалося провести ефективні реформи. Практично у всіх складових оцінки готовності приєднатися до ЄС вона мала одні з найгірших показників у ЦСЄ.

Остання хвиля розширення ЄС засвідчила, що у середньостроковій перспективі абсорбційні можливості цього міжнародного утворення близькі до виснаження і Брюссель потребує вироблення зовнішньої політики, відмінної від розширення, а також встановлення формату відносин із державами-сусідами.

В 2004 р. була започаткована Європейська політика сусідства (ЄПС) – ініціатива, яка об'єднала 16 держав – бенефіціаріїв і була спрямована на створення навколо ЄС кола держав зі стабільним урядуванням, розвиненою економічною системою та готовністю до конструктивної співпраці з ЄС. Виходячи з прагматичних інтересів, для ЄС було важливо сформувати на своїх східних кордонах пояс стабільності та безпеки. З іншого боку, ЄПС стала мало очікуваним результатом намагань деяких європейських країн виокремити східний напрям зовнішньої політики ЄС. Проте під тиском Франції та Іспанії Єврокомісія поширила цей проект на Середземноморські країни, а також включила Барселонський процес у нові рамки співпраці із сусідніми державами. З боку ЄС це був компроміс між необхідністю підтримувати інтерес до європейського інтеграційного проекту у пострадянських країнах та неготовністю задовольнити претензії деяких з них, зокрема України

на повноправне членство. Більше того, включення до концепції Середземноморських країн, які в силу свого географічного розташування не могли стати членами ЄС, було покликане закрити питання членства для решти.

Отже, намір оптимізувати відносини ЄС з сусідніми країнами на сході перетворився на громіздкий та неефективний інструмент – ЄПС, узагальнюючий та зрівняльний характер якої породжував нерозуміння не лише серед так званих країн-сусідів, але й серед держав-членів ЄС.

В Україні ЄПС була сприйнята досить скептично. Серед основних недоліків відзначалися відсутність в ній європейської перспективи для України та її відокремлення від політики розширення, що «радіше виключає Україну з Європи, ніж сприяє її включенню» [2, 19].

Негативне враження від нової політики сусідства було підсилене в Україні висловлюваннями, які пролунали після її оприлюднення з боку високопосадових функціонерів ЄС. Голова ЄК Р. Проді і комісар ЄС з питань розширення Г. Ферхойген виключали можливість членства в ЄС України на довгострокову перспективу. В експертному середовищі й серед політиків пролунали заяви про необхідність «корекції євроінтеграційної стратегії» України і про завершення періоду «євроромантизму». В травні 2004 р. соціологічні служби зафіксували зниження підтримки українським населенням вступу України до ЄС до 44% порівняно з попередніми роками, коли підтримка євроінтеграційної стратегії України досягала 60-70% опитаних [3].

Перехід до періоду «європрагматизму» був дещо затриманий подіями «Помаранчевої революції» та пов'язаними з ними зовнішньополітичними аспіраціями українців. Однак кардинальних змін у позиції ЄС не відбулося. Водночас на знак визнання демократичних та економічних реформ, які відбулися в Україні впродовж 2005 – 2006 рр., у березні 2007 р. ЄС та Україна розпочали переговори стосовно нової посиленої угоди, яка повинна була вийти за рамки існуючої УПС. На кінець 2008 р. практично були погоджені розділи угоди щодо співробітництва у сфері політики і безпеки, а також співробітництва у сфері юстиції, свободи і безпеки, досягнуто значного прогресу у питаннях економічного та секторального співробітництва. У зв'язку із завершенням вступу України до СОТ у лютому 2008 р. Україна і ЄС розпочали переговори щодо створення поглибленої та всебічної зони вільної торгівлі (ЗВТ).

7 травня 2009 р. відбувся установчий саміт «Східного партнерства» (СП), який дав старт реалізації нового напрямку діяльності ЄС в рамках ЄПС, який передбачає поглиблене співробітництво ЄС із шістьма пострадянськими державами – Україною, Азербайджаном, Білоруссю, Вірменією, Грузією та Молдовою з метою стимулювання чи посилення модернізаційних процесів у цих країнах та розвитку їхніх зв'язків з ЄС.

Ініціатива СП має на меті включення шести країн пострадянського простору в інтеграційний проект низької інтенсивності під егідою ЄС. У концепції СП проглядається модель «Європи концентричних кіл», яка полягає у формуванні навколо консолідованого ядра ЄС різних зон співпраці з глибиною інтеграції, яка послідовно зменшується. ЄС виступатиме в ролі ядра євроінтеграційного процесу. Друге і третє кола – країни-кандидати на членство в ЄС і країни Європейського економічного простору (ЄЕП), та найширше коло – країни-сусіди, а згідно з новою концепцією – партнери. За словами німецького соціолога Г.Вобруби, «процес експансії ЄС зводиться до захисту головного ядра ЄС шляхом розрахованого втягнення його оточення у рамки прийнятних умов демократії і правової держави» [4, 109]. Необхідно додати – ринкової економіки. Отже, на відміну від ЄПС, СП надає Україні перспективу – можливість потрапити у третє євроінтеграційне коло – ЄЕП.

Участь у СП не гарантує майбутнього членства у ЄС, але, як у випадку України, не становить і альтернативи для повної інтеграції з Євросоюзом.

В Україні ініціатива СП отримала стримано-критичні відгуки, що визначалось як завищеними суспільними очікуваннями від співпраці з ЄС, так і внутрішньополітичною кон'юктурою [5, 17]. Офіційна позиція України ґрунтувалась на переконанні, що «ця ініціатива ніколи не замінить перспективи набуття повноправного членства у Європейському Союзі» [6], а тому не варто розглядати її в якості альтернативи розширенню ЄС.

В 2010 р. в Україні відбулась зміна правлячої команди і модифікація зовнішньополітичного курсу. Водночас закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики», який набув чинності 20 липня 2010 р., підтвердив, що вступ до ЄС залишається ключовим зовнішньополітичним пріоритетом і стратегічною метою України. У ставленні офіційного Києва до СП відбувається відхід від ідеологічного підходу до сприйняття ініціативи в прагматичному руслі. Дотепер в українському уряді відсутнє чітке позиціонування щодо реалізації СП, проте офіційна влада в Україні схильна розглядати його в деяких випадках як стратегію «балансування» між Заходом і Росією, а в деяких як модернізаційний проект [7, 82].

Ретроспектива аналізу еволюції євроінтеграційної політики України дозволяє зробити висновок про завершення періоду ідеалізму у зовнішній політиці України, який дещо розтягнувся у часі і негативно вплинув на розуміння змісту європейської інтеграції та формування євроінтеграційної стратегії. В Україні і в експертному середовищі, і на політичному рівні усвідомлюють, що у процесі подальшого розширення ЄС на схід настанала «стратегічна пауза». До того ж європейцям доводиться вирішувати складні питання виходу з фінансово-економічної кризи, підвищення конкурентоспроможності і збереження провідних позицій у міжнародній системі, кризи європейської соціальної моделі, що ускладнює процеси поглиблення і розширення європейської інтеграції. Таким чином, зовнішньополітичні і внутрішньополітичні чинники детермінують необхідність переосмислення євроінтеграційного курсу і формування нової моделі євроінтеграційної стратегії України, зокрема в рамках реалізації ініціативи СП.

Для України, яка вже завершує переговорні процеси по Угоді про асоціацію, і проводить переговори щодо ЗВТ та по скасуванню безвізового режиму, а також приєдналась до Енергетичного співтовариства, СП є можливістю зафіксувати в нових нормативно-правових рамках намічені й нові перспективи інтеграції до ЄС. Україна також має шанси стати провідною країною в СП і, таким чином, закріпити за собою роль регіонального лідера під егідою ЄС.

Водночас єдиним можливим шляхом для України набути в перспективі членство в ЄС є успішне реформування всіх сфер життєдіяльності. Голова місії України при ЄС К. Єлісєєв на початку 2011 р. зазначив, що офіційний Київ усвідомлює, що інтеграція України в ЄС відбувається не лише в Брюсселі, а її лівова частка повинна робитися в Україні. «Ми почали виконувати те, що обіцяли ЄС ще кілька років тому, зокрема, приймаючи законодавство, необхідне для ЗВТ, Плану дій по лібералізації візового режиму, участі в Енергетичному співтоваристві» [8].

СП може розглядатися як допоміжний інструмент, котрий сприятиме успішному впровадженню реформ за європейськими нормами і стандартами, створюючи зручні умови для інтенсивної інтеграції України в ЄС. Ініціатива СП не перешкоджатиме, а навпаки, сприятиме наближенню України до об'єднаної Європи. Головне в даному випадку – індивідуальний підхід до кожної країни та політична кон'юктура в рамках ЄС.

Водночас існують чинники, які можуть перешкодити реалізації СП. Перш за все, в ЄС існують значні розбіжності у ставленні до Росії, і можна констатувати, що такого

явища, як спільна східна політика ЄС, не існує. Існує загроза маргіналізації СП політичними силами, на думку яких ЄС повинен зосередитися на інших напрямках, таких як Північна Африка чи Росія. У дискусіях над черговими бюджетами для Партнерства можуть з'явитися аргументи, що призначення коштів на цю ціль – це розпорошення сил і послаблення активності Євросоюзу на більш пріоритетних напрямках [9,102]. Маргіналізації може сприяти і низький ступінь інституціоналізації проекту, оскільки програма СП не має власного секретаріату або окремих структурних підрозділів у апараті ЄС.

СП дотепер залишається новою концепцією, не наповненою конкретним змістом і адміністрованою в рамках ЄПС. Міністри закордонних справ 27+6 на неформальній зустрічі СП в Сопоті влітку 2010 констатували відсутність затверджених багатосторонніх проектів в рамках програми, а в звіті ЄК про міністерську зустріч СП в Брюсселі 13 грудня 2010 зазначалось, що робота і надалі ведеться «на засадах співробітництва» [10, 21].

З іншого боку, в ЄС в умовах глобальної фінансово-економічної кризи посилились позиції так званих «європейських прагматиків», які вважають, що Євросоюз неспроможний здійснювати подальше розширення, а у відносинах із сусідами має орієнтуватися на економічні та бізнесові інтереси.

Українські дипломати наголошують на жорсткій та ультимативній позиції переговорників з ЄС щодо угоди про ЗВТ, яких не цікавлять інтереси України та українських виробників. ЄС планомірно, поступально, жорстко й прагматично захищає свої інтереси та інтереси своїх держав-членів. При цьому в переговорах з Україною ЄС використовує єдиний підхід, розроблений ЄК для майже 20 країн, з якими в наш час ЄС веде переговори щодо створення ЗВТ, без врахування специфіки тієї чи іншої держави, зокрема не враховуючи партнерський статус України [8].

Відвертий егоцентризм у ставленні до своїх східних сусідів ЄС демонструє і у реалізації програм «платформи енергетичної безпеки» СП, що не має нічого спільного зі справжнім партнерством, оскільки передбачає неприхований диспаритет між партнерами, у тому числі й з точки зору відповідальності – адже відповідні структури ЄС жодним чином не підконтрольні країнам – учасникам «партнерства».

Єдиним помітним позитивом для Шістки в СП стали регулярні зустрічі міністрів закордонних справ, інколи – глав держав, галузевих міністрів і їх заступників між собою та з колегами 27 в рамках Ініціативи. В ході цих зустрічей панує особлива атмосфера, яка дозволяє, принаймні на кілька годин, спробувати мислити категоріями спільної долі, європейського майбутнього, обмінюватися досвідом вирішення спільних проблем з допомогою Європи [10, 21].

Таким чином, ініціатива СП може стати підґрунтям для опрацювання колективної позиції ЄС щодо східноєвропейського регіону. З іншого боку, СП може виявитись лише політичною декорацією для створення вигляду реального співробітництва зі згаданими шістьма державами, що спричинить послаблення позицій ЄС в регіоні. Говорячи про перспективи реалізації нової зовнішньополітичної ініціативи ЄС, голова ЄК Ж.-М. Баррозу визнав: «Лише за наявності сильної політичної волі та рішучості з обох сторін СП може досягнути своєї цілі політичної асоціації та економічної інтеграції» [11].

Наближення України до ЄС у сферах, запропонованих в рамках СП, залежить від сприяння ЄС у вирішенні ключових проблем української держави, насамперед в енергетичній сфері. Зміцнення європейської орієнтації країн-партнерів можливе шляхом їхнього залучення до стратегічних проектів ЄС, що мають на меті зміцнення енергетичної безпеки та диверсифікацію шляхів транспортування і джерел отримання енергії. Таку ж роль відіграватиме підтримка модернізації систем транспортування енергоносіїв цих країн та запровадження енергозберігаючих технологій.

Актуальним для реалізації СП є акцент на просуванні проектів з євроінтеграції на місцевому рівні, який в наш час має більші можливості, ніж рівень загальнонаціональний. До таких ініціатив належить поглиблення транскордонного співробітництва, сприяння діяльності спільних бізнес-асоціацій, залучення в українські регіони інвестицій з сусідніх країн – членів ЄС і створення відповідних умов в цих країнах для українського бізнесу.

ЄС не може послабити вимоги дотримання фундаментальних принципів належного урядування щодо країн-партнерів. Наполягання на дотриманні цих вимог має передувати будь-якому діалогу з урядами держав СП про доступ до структурних фондів, європейських коштів. Лише за таких умов ЄС буде спроможний залишитись моральним арбітром у міжнародних відносинах.

Перспективними уявляються плани ініціаторів СП залучити до фінансування проектів допомоги східноєвропейським державам треті країни, передусім США, Канаду і Японію, а також недержавних учасників міжнародних відносин, створюючи у такий спосіб механізм синергії.

Умовою реалізації СП є також позиція Росії, що детермінує ведення діалогу ЄС із Росією з метою переконання Кремля, що сусідство зі стабільними, передбачуваними і демократичними країнами регіону вигідне для Росії.

Таким чином, успіх проекту модернізації України за зразком центральноєвропейських країн, як і європейські перспективи України залежать у першу чергу від її поступу у зміцненні демократії і правової держави, проведенні реформ в соціально-економічній сфері. СП може бути корисним механізмом, який сприятиме прискоренню політичної та економічної модернізації нашої держави, зокрема інструментом інтенсифікації відносин України з ЄС за такими напрямками, як енергетична безпека, розвиток транспортних коридорів, безпека і стабільність в регіоні, прикордонна співпраця і регіональна кооперація. Водночас успіх проекту СП значною мірою залежатиме від наявності спільної позиції держав-членів ЄС щодо практичного наповнення ініціативи, яка є результатом складного компромісу і повинна враховувати інтереси країн-партнерів.

В останній час в європейському експертному середовищі поживались дискусії щодо майбутнього об'єднаної Європи. Очевидно, що в середньостроковій перспективі розширення ЄС на схід буде заблоковане. Однак європейці не зацікавлені в позбавленні європейської перспективи таких країн, як Україна і Туреччина. У європейській теоретичній думці поширюється ідея створення на європейському просторі низки «союзів» [12, 16-17], або «Об'єднаної Європейської Співдружності» [13] на базі проектів регіональної співпраці. На підтвердження цієї тенденції виступає пропозиція групи соціалістів Європарламенту про створення Союзу для Чорного моря з метою збільшення ролі Росії і Туреччини у зовнішньополітичних проектах ЄС [14].

Обговорюється проект «багатошвидкісної Європи», яка складатиметься з трьох концентричних кіл: зони євро, Євросоюзу і третьої зони, яка ще не визначена. Наприклад, нового Європейського економічного співтовариства за участі України, Росії і Туреччини. Мається на увазі загальноєвропейський ринок, митний союз і ринок праці: «все, крім євро, зовнішньої і оборонної політики» [15]. В якості політичної інтеграції пропонується саміт Європа-10 за зразком G20, куди б увійшли Німеччина, Франція, Іспанія, Італія, Польща, Велика Британія, Євросоюз, Україна, Туреччина, Росія.

Вирішальним для процесу консолідації Європи має стати пошук компромісів, відхід від егоїстичної моделі поведінки основних гравців на європейському континенті, врахування інтересів слабших партнерів. У відносинах України та ЄС це означатиме завер-

шення переговорів із укладення Угоди про ЗВТ як складової Угоди про асоціацію. Оскільки Україна є своєрідним пілотним проектом у відносинах ЄС із країнами Східної Європи та Південного Кавказу, завершення переговорного процесу означало б посилення ефективності східної політики ЄС, що мало б стабілізуючий вплив на ситуацію в регіоні та на європейський континент в цілому.

В контексті геополітичного та геостратегічного потенціалу України пріоритетною для зовнішньополітичної стратегії нашої держави є побудова партнерських, взаємовигідних відносин у трикутнику ЄС-Україна-Росія. Окрім суто прагматичних міркувань для зовнішньополітичної стратегії України (врівноваження асиметричності та максимального врахування власних національних інтересів, що часто неможливо досягти на двосторонньому рівні Україна-ЄС, Україна-РФ), потенціал такого формату партнерства матиме далекоглядні стабілізуючі наслідки для Європи в цілому, враховуючи неготовність ЄС надати Україні перспективи членства в ЄС та небажання України приєднатися до інтеграційних проектів РФ, на кшталт ЕврАзЕС та митного союзу РФ-Білорусі-Казахстану.

Література

1. Єлисеєв К. Україна і ЄС: партнерство – асоціація – членство. // Дзеркало тижня. – №16 (744) 30 квітня – 15 травня 2009
2. Рябчик М. Україна – Європейський Союз: від «віртуального» партнерства до реального співробітництва. // Всесвіт, 2006 №11-12.
3. Українці хочуть вступати до ЄС і не хочуть до НАТО – опитування Фонду «Демократичні ініціативи» /КМІС. – Режим доступу: http://www.ea-ua.info/neus_id=1799&neus_show_type=1; Шпек Р. «Курс євро»: про шанси України приєднатися до ЄС. – День. - № 196
4. Вобруба Г. Кордони проекту «Європа» // Україна як суб'єкт геополітичної гри: «І». – 2005. - № 39
5. Веселовський. А. «Східне партнерство» як новий елемент у відносинах України та Європейського Союзу. // Відносини Україна – ЄС: у форматі «Східного партнерства». International Review. – 2009. №2.
6. Yuschenko seeing Eastern Partnership as important but subordinate instrument of European integration. – Interfax, 05.05.2009. – Режим доступу: <http://www.interfax.com.ua>
7. Перепелиця Г. Оцінка «Східного Партнерства» та рекомендації щодо інструментів його реалізації. // Міжнародний експертний круглий стіл «Східне партнерство та ідея європейської інтеграції. Можливості, обмеження і сфери співробітництва з точки зору Польщі і України». – Вроцлав, 2010. – 132
8. Єлисеєв К. Эксклюзивное интервью агентству "Интерфакс-Украина". – Режим доступа: <http://www.interfax.com.ua/rus/exclusive/57297/>
9. Сенкевич М. Східне Партнерство і перспективи польської політики щодо України. // Міжнародний експертний круглий стіл «Східне партнерство та ідея європейської інтеграції. Можливості, обмеження і сфери співробітництва з точки зору Польщі і України». – Вроцлав, 2010. – 132
10. Веселовський. А. На межі. Східне Партнерство та/або Європейська Інтеграція. // Міжнародний експертний круглий стіл «Східне партнерство та ідея європейської інтеграції. Можливості, обмеження і сфери співробітництва з точки зору Польщі і України». – Вроцлав, 2010. – 132
11. Режим доступу: <http://www.center.gov.ua/ua/publication/content/812.htm>.
12. Deniz Devrim, Evelina Schulz. Enlargement Fatigue in the European Union: From Enlargement to Many Unions. / Working Paper 13/2009. – Real Instituto Elcano, Madrid, 2009.

13. John Palmer. Beyond EU Enlargement-Creating a United European Commonwealth. / Sussex European Institute Working Paper. – No 104, 2008.
14. (European Parliament resolution of 10 July 2008 on the Commission's 2007 enlargement strategy paper (2007/2271(INI)). – A6-0266/2008).
15. Леклерк К. Пришло время развивать концепцию великой Европы вместе с Турцией, Украиной и Россией. // Le Monde. - 12.11.2010. - <http://www.inopressa.ru/lemonde/2008/10/01/13:24:14/europe>